

מחקרים הסטוריים

(דברי ימי ישראל בארץ ובתפוצות)

הרב ד"ר מאיר הרשקוביץ

ישיבה אוניברסיטה

היחסים בין הגאונים ר' יוסף שאול נאטאנואן והמהר"ץ חיות

הרב הראשי בוויען, ר' צבי פרץ חיות, נכד המהר"ץ, מסר לדורות¹, שאחד ממדפיסי רוסי' רצה להוציא הוצאה שלמה של ספרי זקנו הגדול, המהר"ץ חיות, ובא אתו בדברים באמצעות החכם ר' שלמה באבער מלובב², בענין זה. בלבו של הנכד, המלומד הגדול ואיש המדע, נתרקמה מחשבה גדולה להוציא את כל ספרי סבו הגאון בצרוף הערות והוספות משלו. הוצאה חדשה, לפי רוחו וטעמו של רצפ"ח, היתה דורשת מנגנון גדול, תכנון קפדני, מה להקדים ומה לאחר, וכמובן גם הגהה מדויקת מכל הסיגים והשגיאות שנפלו בדפוס בהוצאות הקודמות³, ובוודאי שההוצאה השלימה הזאת היתה מופיעה בכמה חלקים וכרכים. בעד הכרך הראשון החליט רצפ"ח להכין את מבוא התלמוד ואת ההגהות לש"ס, מכיון שגם שאיפת המהר"ץ היתה לתת משפט קדימה למבוא, אלא שהמדפיסים בוויען האיצו עליו לגמור מקודם את ההגהות, בכדי שיכלו לצרפן לש"ס, שהלך ונדפס אז בוויען⁴. לפי דברי הרב הראשי, שם: „בינתיים נשתקע הדבר ותשארנה הוספותי אתי בכתובים“, ומהתכנית הנשגבה הזאת לא יצא כלום. מהמקורות העומדים לרשותי אנו רואים, שהרב רצפ"ח הכין את הערותיו להגהות זקנו בשלש מסכתות, והן: ברכות⁵, מועד-קטן⁶ ויבמות⁷. מהמעט שנשאר ממנו יכולים לתאר באיזה יופי והדר ספרי המהר"ץ היו מופיעים, לו המפעל הזה הי' יוצא לפועל, וחבל על דאשתקע.

(1) בהקדמתו להערותיו — להגהות זקנו — למסכת ברכות, שנדפסו בספר תפארת ישראל (=ספר היובל להחכם ר' ישראל לעזרי מברעסלוב), ברעסלוב תרע"א, בחלק העברי, עמוד 173.

(2) עיין עליו ב„דור וחכמיו“, ממשח ריינעס, קראקא תר"ן, עמ' 28—40. שם בסוף הספר נמצאת גם תמונת ר"ש באבער.

(3) עיין בנתוח שלי על אגרת בקרת, של המהר"ץ, בספרי על המהר"ץ חיות ההולך ונדפס במוסד הרב קוק. שם בררתי שאגרת בקרת הופיעה במהדורה שניה עוד בחי המהר"ץ, הרי שהיו יותר מהוצאה אחת.

(4) כדברי המהר"ץ בהקדמתו להגהותיו בברכות (מיום ה', ד' שבט תר"ג).

(5) בספר היובל הנ"ל — כבהערה 1 — הערות רצפ"ח משתרעות מדף א' עד דף כו. ע"פ רוב הוסיף מראה-מקומות, לסעמים השתולל ליישב תמיהות זקנו וכו'.

(6) בספר היובל לפרופסור אדולף שווארץ, ברלין-וויען 1917, בחלק העברי, עמ' 21—19. שם בהערה 2, העיר רצפ"ח, שכחר במועד קטן — ולא הלך לפי הסדר — מפני שעיי' יוכל לתת לפני החכמים את הוספותיו לפירוש ר"ש בן היתום. הספר שהוא „פירוש מסכת משקים לר' שלמה בן היתום“ יצא לאור על ידו, בהערותיו, ברלין תרס"ט.

(7) בספר היובל להחכם סימונסוזהן, קופנהאגן 1923, בחלק העברי, עמ' 41—43.

חכמי הדור התייחסו בכבוד גדול אל תגלות המהר"ץ. אפיני הוא איך הרב יונה דוב בלומבערג, בקונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, ממש התנצל על שהעיו לחלק על דברי המהר"ץ בהגהותיו. ועיין גם במאמרו של ר' שלום דוב גאלאנטע¹⁰. ותא חזי כמה השתדל הגאון הקדוש רבי יצחק חיות, בן המהר"ץ, לחבב את דברי אביו על גאון הונגרי אחד¹¹ והראה לו שדברי אביו בהגהותיו הם כשמן זית זך כתית למאור של תורה.

אחרי שהתגהות המהר"ץ הופיעו בדפוס נתפרסם שמו עוד יותר, גם בעולם הרבני וגם בחוגי המשכילים המתונים התחשבו בדבריו. גם משיגים משני המחנות לא נעדרו. מורגלא בפי חסידי בעלז¹², שהרה"ק ר' שלום רוקח זצ"ל¹³ התרעם מאוד על המדפיסים בויען על שהדפיסו את הגהות המהר"ץ בש"ס המפואר שלהם, שעי"ז פרסמו את שמע המהר"ץ במדינה ומחוצה לה. לפי אותו המקור ענו המדפיסים מפני הכבוד, שהתגהות לא נדפסו דף על דף אלא נספתו בסוף כל מסכת ומסכת, והרוצה להסירו הרשות בידו. בפרק על החסידים והמהר"ץ, שבספרי על המהר"ץ, מסרתי את כל מה שידוע לי על המתרחש ששררה בין החצר הבעלזאית והמהר"ץ, והבחר יסוד. ועיין בספר "שם משמעון"¹⁴. גם הרב ר' עקיבא יוסף שלזינגר, חתן הרה"ק ר' הלל

(8) עיין לדוגמא בדברי הגאון הקרוב לדורנו, מרן ר' יוסף זכריה שטערן משאול, שבספרו זכר יהוסף, ח"א, על הש"ס, הביא את דברי המהר"ץ בהגהותיו פעמים רבות, ובדף מו ב אמר עליו: ודברי פי חכם חן. ועיין באוצר הספרות שנה א' עמ' 105; פעסטשריפט של הרכבי, עמ' 157; מהעאלטגישע יאהרביכער משנת 1848, עמ' 338; גרץ, היסטוריה, ח"ה, הוצאה גרמנית, מהד' שניה, עמוד 381, הערה 2; שיח יצחק, הנספח לספר בית שלמה, פיעטקוב תרפ"ו, ה' א; החלוק, ט, 2, עמוד 83; סורה, ח"ג, עמוד 97, הערה 11.

(9) ויילנה תרנה. הספר מטפל בבעיה שמסביב למחלוקות הראשונים אם ישוב ארץ ישראל בזמן הנה הוא מדאורייתא או מדרבנן. גם המהר"ץ בהגהותיו לברכות עסק בבעיה זאת. ועיין בהפוסק, מהרב הלל פוסק ז"ל, משנת תשי"ב, חדש טבת, חוברת א'.

(10) ב"הגן", מאסף לספרות ומדע, מרבינוביץ, פטרסבורג תר"ס, עמ' 168—169. (11) עיין בשדה יצחק, ברודי ער"ת, סימנים ז, טז; גם שיח יצחק, למסכת מכות, פאגורזע 1899; הרצאות צפ"ה, הוצ. רונפלד, ויען 1933, עמ' 190; כנסת הגדולה, סובלסקי, א' 182, ב' 185, ד' 76, 85, 105; הכרמל, רש"י פין, תרל"ה, עמ' 463; דורות הראשונים, ח"ג, עמוד ס"ז; לשד השמן, חרשה תהלס, מובא בתהלכות האגדות, להגאון משאולעל, עמוד יט; נפש חיה, מרגליות, בסימן ע', ר"ף, תצ"ו, תרנ"ו; עלית קיר, בעלית אליהו (ויילנא תרלה), עמ' מ, מג ב, מד א; הכרם, 146; אוצר הספרות תרמ"ו, עמ' 103 הערה ט; הכרמל החדש, תרלב, עמ' 450.

(12) הרב ר' יקותיאל יהודה גרוד. מקולומבוס, העירני על זה במכתבו מיום עש"ק וארא, תשכ"י; ולעת מצוא אפרסם את ההתכתבות שלנו.

(13) נולד בשנת תקל"ט ונפטר ביום ב', כ"ז אלול, תרס"ו (לפי גוסס המצבה, שבספר בלו, מאת הרב מתתיהו יחזקאל גוסמן, ת"א תשי"ב, עמ' 13) ולא כמו שנרשם במליצי אש, כרך ב', שנפטר בשנת תרכ"ט, עיי"ש.

(14) קובץ לזכרו של הג' ר' משה שמעון זייוויץ, תריב—תרצו, שי"ל ע"י מכון הרמב"ם, פטרסבורג תשכ"ה, ושם בעמודים 24, 29, מסופר שבבעלו כרכו את המשניות עם הפירוש תסארת ישראל בכריכה כפולה, והיינו משני הצדדים, כדי שלא יקראו בהן, ושכן נהג גם כן הרה"ק ר' יחזקאל משינוע, בן הרה"ק מצנז. וכאשר השו"מ התלונן באוני הסבא קדישא בעל דברי חיים על אודות בנו, עוזה הקדוש מצנז לבחוק בתפארת ישראל, ומצאו שם זכר לשמו של מגולסוהן, ועל יסוד זה הצדיק האבא את מעשי בנו. אך

מקולומי, מתח בקרת קשה על הגהות המהר"ץ". בפרק על יחס מרן החת"ס אל המהר"ץ, שבספרי הנ"ל, הארכתי בכל זה".

אמנם חזות קשה לפנינו בדברי הגאון האדיר מרן השואל ומשיב", בהערכתו את הגהות המהר"ץ. ואם אמנם שאת שם המהר"ץ לא הזכיר במפורש, אך אין כל ספק שאליו התכוון ונגדו דבר, וז"ל: "והנה כעת ראיתי בהגהות שנדפסו בש"ס החדש בוועד לאחד מהמשכילים" שכ"י לתמוה דבשלחן ערוך³⁰ מבואר דבשדה זו לא קנה, ומשמע דבשדה סתם קנה, ובאמת לדידן דאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם, אף בשדה סתם מהראוי שלא יקנה! וא"ל דבשדה סתם, כיון דיכול לקנות איזה מהשדות, הו"ל כבידו, דזה אינו א"כ מנ"ל להוכיח דרב כרבי מאיר ס"ל³¹, דילמא יש חילוק בין שדה סתם לשדה זו, ע"ש שהאריך ותמה על המהר"ם מלובלין, שכתב³², דלדידן אף שדה סתם לא קנה, דמנ"ל זאת, ואנא מוזכר בפוסקים, ע"ש. ותמה אני אם ראוי להעלות כזאת על ספר, והרי הדבר בהגמ"ר³³, דאף בשדה סתם לא קנה, ומובא במהרש"א בתוס' שם במקומו³⁴, וקושייתו עיין בשיטה מקובצת³⁵ ותמצא. ובאמת כפי הנראה כל הגהותיו עשה אך למען התפאר כי עשה הגהות, ולא יחפוץ כסיל בתבונה כ"א בהתגלות לבו, כי יש מהם דברים פשוטים ומאסף כל אחרונים, הלזה יקרא הגהות על הש"ס, ויש מהם דברים מהבילים וכל איש הישר בעיניו יעשה, ד' ירחם עלינו. וראיתי בב"מ דף ג' ג'³⁶, תמה למה הקדים דברי רבי לדברי רשב"ג אביו, ותמה אני על בקיאותו הנפלא ע"י

הד"ר חיים

הגאון בעל שו"מ התרעם על זה, כי הוא היה תמים דעה עם הגאון בעל תפארת ישראל, שמותר לקבל את הדברים הטובים אפילו מהמשכילים. כיסוד להנחתו זאת הביא המר"ל את העובדה הבאה, שהגאון בעל שו"מ שאל מעשיר לבובי אחד (ר' עוזר רוהטין, עיין עליו בתולדות שי"ר, מברנפלד, עמ' 96; יו"א בלעטנער כרך 13, מספרים 3—4, עמ' 216) את ספרו של שד"ל, אוהב גר, על התרגום (וועד תק"ץ), וכאשר החזיר את הספר לבעליו העיר לו, שלפעמים צריכים אנו להם, והוסיף שבאה לפניו שאלה בעניני שמות גטין, ובעזרת הספר ההוא הגיע למסקנתו.

(15) לב העברי, לבוב 1873, ח"א, עמ' 70.

(16) עיי"ש בהערות 54—87.

(17) מהדורא חמישאה, אשר בשם יוסף ח'ת יכונה, סימן כ"ו. ובספרי הוכרתי כבר לטובה את אלה הידידים שהעירו אותי על זה.

(18) ההטעמה היא שלי.

(19) בהגהותיו לב"מ טו ב.

(20) חושן משפט סימן ר"א ס"א.

(21) רב הונא אמר בשם רב: האומר לחבירו שדה שאני לוקח לכשאקנה קנויה לך מעכשו קנה. רבא חשב שזה דוקא בשדה סתם, כי בשדה זו, מגין הוא ידע שימכרו לו את השדה, אבל דברי רב הם באמת אפילו בשדה זו, כי הוא הולך בשיטת רבי מאיר, דאדם מקנה דבר שלא בא לעולם, ואם נאמר שבשדה סתם=בדו, אולי רב אמר את דינו רק בסתם אבל בזה אינו סובר כר"מ!

(22) בפירושו למסכת בבא מציעא שם.

(23) בהגהות מרדכי.

(24) מצוטט שם בשם: מ"ד, עיי"ש, כבהערה הקדמת.

(25) המהר"ץ לא כחד את המקור הנה תחת לשונו, עיין בהגהותיו שם.

(26) ט"ס כאן וצ"ל דף ז'.

תחבולות, ולמה לא נזכר בדברי התוס' בדף ד' כ', שהזכירו זאת, עכ"ל הגאון בעל שו"ת ומשיב.

מדברי הגאון הזה אי אפשר להעלים עין! ואם שבעת תריצת משפטו זה טרם נעשה למשיב הדור, מכל מקום בקרתו זאת יכלה להיות מרחיקה לכת. האפן, איך השיג על המהר"ץ, הוא מחר ומפתיע גם יחד. מדוע יכנה את הגאון הצעיר הזה — בשגם שהוא (=השו"מ) היה צעיר ממנו — ששימש כבר אז ברבנות, בעיר ואם בישראל, בערך ט"ו שנה³⁰, בשם: "אחד מהמשכילים"?!

תא חזי בתארים שהוענקו למהר"ץ ממזן החת"ס³¹ עוד בשנות תקצג-תקצז! האם רבה של זלקווא" — שהגאון רבי אפרים זלמן מרגליות לווהו למקום רבנותו לזלקווא, כמו שהוכחתי בספרי הנ"ל — ראוי שיאמר עליו: ולא יחפוץ כסיל בתבונה כי אם בהתגלות לבו?³² ואיזו תועלת מוסרית ישנה בהעלמת שמו של המהר"ץ בפסק-דין הקשה הזה? אחרי שבראש ההגהות חרות שמו של המהר"ץ, וממילא הוקע שמו של המהר"ץ במישרין ולא בעקיפין!

כמו כן האשים מרן השו"מ את המהר"ץ בזה, שדבריו בהגהותיו הם פשוטים ושהוא מעין מאסף לכל המחנות! ואם לגאון ובקי מסוגו של השו"מ דברי המהר"ץ הם פשוטים, האם בגלל זאת ראוי המהר"ץ לנזיפה שכזאת? תא שמע מה שכתב הגאון החת"ס ז"ל³³ אל העילוי מלבוב, ר' זכרי' ישעי'

(27) ע"ב, סוף ד"ה אין גשבעין, ועיין בכנסת הגדולה, סובלסקי, ב'49, הערה ט, שלא הזכיר שהשו"מ קדמו בזה.

(28) עיין שו"מ, מהוצ'ג, ח"ב סי' ק"ף, ושם ח"ג סי' מ"ב, על התשובות הראשונות משנת תר"א. ורק אחרי שנתקבל לאבד"ק לבוב (י"ג חשרי תרי"ז, כבשו"מ ח"ו סימן מ"ט) נהרו זליו שאלות מכל פינות העולם (עיין במונוגרפיה של הרב ברומבערג, ירושלים תש"ך, פרק שביעי).

(29) השו"מ נולד בשנת תק"ע (איזראעליט משנת תרלה, מיום כ"ד למרץ, כב' מונוגרפיה הנ"ל, עמוד טו, קנ"ח) והמהר"ץ בראשית תקס"ו.

(30) המהר"ץ נתקבל לזלקווא בשנת תקפ"ח או תקפ"ט, כמבואר באריכות בספרי על המהר"ץ, פרק ג', והש"ס שנדפס בווען, שעליו רמז השו"מ, נדפס שם בשנות ת"ר-תר"ט. וכנראה ראה השו"מ את ההגהות של המהר"ץ קרוב לזמן הופעתן. והנה ברשימה המפורטת של הרה"ג ר' רפאל נתן גוטע רבינוביץ, במאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמוד ק"ט, גרשם זמן הדפסת כל המסכתות: פסחים ביצה (ת"ר), חגיגה מוע"ק ר"ה יומא תענית (תר"א), סוכה שקלים מגילה ב"ק ב"מ (תר"ב), עיי"ש. ואם צאמר שהשו"מ ראה את ההגהות בשנת הופעתן, גם כן עברו כבר כט"ו שנה, כנ"ל.

(31) עיין בספרי על המהר"ץ, פרק רביעי, בהערות 50-51.

(32) על חשיבות עיר זלקווא ורביניה, עיין בספרי הנ"ל, פרק שלישי בהערות 18,

40, 55.

(33) לפי משלי יח ב.

(34) עיין בהתורה והחכמה לר' זכריה ישעיה יאללעש, ווילנא תרע"ג, העמוד האחרון שבספר, ששם נדפס מכתבו של החת"ס. בהערות המו"ל, שם, נסמן שבגלל חריפות המכתב לא רצו מקודם להדפיסו בספר הנ"ל, אך בנו של ר' זכריה ישעיה (=ר' זוססמן) עמד על כך וטען שגערת הצדיק הגדול החת"ס גם היא לכבוד אביו תחשב, עיי"ש.

יאללעש", על שהלזו התקיף את ההגהות המיוחדות לבעל הלבושים ולעוזריו!³⁵ הג' תחת"ס טען: "וכי מה יש לו לפגוע באנשים הללו... ולגלות את קלונם ולהראות לרבים שאין זה קונסט, כי יכול לעשות על ידי ציורי דפים, ומה לנו בכך, מכל מקום הי' לנו לישועה במקצת, ואם לא גמרו מעשיהם בטוב ונתעצלו במעשיהם, גם גנבו מספר פלוני ופלוני, מה לו ולהם..." עכ"ל!³⁶

ואם שאין בכוונתי להשוות את המהר"ץ לבעל הלבושים, שאת מלחמתו נלחם מרן תחת"ס³⁷ אך מכל מקום זיל בתר טעמא, ואותו הטעם שייך גם פה. להשיג על עצם דברי המהר"ץ, בסוגית שדה זו או שדה סתם, זו היא דרכה של תורה, אבל מדוע יפול חלקו של המהר"ץ בכינויים הללו, שהיו עלולים להרוס כל בעל בעמיו! כאמור, כל זה קשה מאוד להבין!³⁸

ואם המהר"ץ לא זכר את דברי התוספות, או יש מקום להתפלא עליו, כמו שעשה באמת גם הגאון המופלא בבקיאותו, רבי יוסף זכריה שטערן ז"ל³⁹, שכתב עליו: "ופלא על הגרצ"ח לב"מ ז"א, שתמה שהקדים דברי רבי לשב"ג אביו, ולא זכר דהתוספות דלעיל בב"מ הרגישו-בוה", עכ"ל. כי, אם שגה וטעה המהר"ץ בהגהותיו שם, אך לא הטעה והתעה, הלא דבר הוא!!⁴⁰

ואם אמנם שהגאון בעל שו"מ התנצל⁴¹ על הקנתורים שיצאו מעטו בעידנא דרותחא, וביקש שיסלחו לו על רתיחת הבחרות שהיתה בו, מכל מקום הבקרת הקטלנית הזאת עוד אומרת דרשני!

כמו כן עלינו לציין שהזעם הזה של השו"מ הוא בבחינת הוראת שעה, ודעת השו"מ על המהר"ץ נשתנתה לטובה. בהרבה מתשובותיו⁴² משתקף יחס של כבוד אל המהר"ץ. גם בהספדו עליו⁴³ הדגיש, ששבע החכמות כולן יכולות להיות יעילות להבנת התורה⁴⁴ ושהן הם שבעת הנרות המאירים אל מול פני המנורה הטהורה, דהיינו שהחכמות החולוניות יכולות להיות בשרות התורה⁴⁵, והכהנים שדעתם יפה מדליקים אותם בכל דור ודור, ואז יש לנו רשות גם

(35) עליו עיין בהתורה והחכמה, הג"ל, עמוד 364; באדר, המדינה וחכמיה, עמ' 114; מגד ירחים, ח"ג, 162—169, ושם ח"ד 42—45; הדורם, פסח תשי"ט, במאמרי: הציצו ולא נפגעו, הוא נפטר כ"ה אייר, שנת תרי"ב, והוא רק בן חי חי, עיי"ש.

(36) החוברת "דובר משרים" (לבוב תקצא, נדפסה את"כ בהתורה והחכמה הג"ל) היא בת 16 עמוד. בה רצה המחבר להוכיח שיחסו את ההגהות האלו למרן הלבוש, שבדאי לדעתו לא עשאו.

(37) בספרו זכר יהוסף, ח"א, חידושים על הש"ס, ורשה תר"ך, פד ב. ומענין לציין שהגאון הנה, בספרו תהלוכות האגדות, מזכיר את המהר"ץ כמעט בכל דף ודף, עיי"ש.

(38) בהקדמתו לשו"מ, בראש ח"א, לבוב תרכ"ה, ושם נאמר: "וכעת מחקתי הדברים ואולי עוד ימצאו אשר לא תקנתי אבקש מחילה מאתם, כי לא במרד ומעל הוא וחלילה להקל בכבוד אדם..."

(39) מהדו"ק א—קיג, משנת תר"י, י"א תשרי: "הובא לפני פסקו של הרב הגאון מוה"ר"ץ חיות ג"י אבד"ק זלקוא"; תניינא, א—ט: "ועל זה הקשה הרב מוה"ר"ץ חיות ז"ל אבד"ק זלקוא"; שם, בה בתשובה: "והנה בשנת תרס"ז, פ' משפטים, שאל אותי החר"ף מו"ה שלמה חיות ג"י בהגאון מוה"ר"ץ חיות ז"ל, ועוד כהנה וכהנה, כמו שפרסתי אותם בספרי על המהר"ץ.

(40) בספרו דברי שאול, חידושי אגדות, ברכות יו, לבוב תרל"ז עמוד ט"ז.

(41) ע' העבר תוב' ב, תשי"ד, עמ' 123; שם, ד, תשס"ו, עמ' 80.

(42) כמו שהארכתי בספרי הג"ל, בפרק ראשון הערה 19.

להשתמש בהן ולא רק לראותן בלבד. ואין ספק שבדבריו אלו חלק מחשבה גדולה על חשבוננו של הנפטר הגדול, כי הוא שמש לו לדוגמא במציגה הנפלאה הזאת, כי אחרת לא היה מזכיר את הרעיון הזה בדבריו אחרי מטתו של רצ"ח! אך מה קרה בעת שהביע את בקרתו החריפה על הגותות המהר"ץ? מה חרי האף הגדול הזה? למעלה מכל ספק שאיזה מאורע — או מאורעות — מיוחד במינו גרם לזה! ויותר ממה שכתוב כאן עלינו לקרוא בין השיטין, כי לא רק את המהר"ץ חיות לבדו גינה והתקיף פה, אלא על ידו ודרכו בא בטרונאי על כל הרבנים המשכילים, שהשמיעו בפומבי את דבריהם בשני המתנות, והפליאה במקומה עומדת.

ולפני שאגש לחוות את דעתי בפתרון הבעיה הזאת, אוכיר השגה אפיינית אחרת מהגאון בעל שו"מ, על גאון אדיר מפורסם, והיא: במס' שבת ק"מ ב, במשנה, אנו למדים: „גורפין מלפני הפטם ומסלקין לצדדין מפני הרעי". הביאור במשנה תלוי בפענוח הביטוי „רעי". לפי רש"י, „הרמב"ם" והרע"ב פירוש „רעי" = גללי הבהמה, צואה וטינוף (כמו בתוספתא שבת ג יב: גרף של רעי ושל מימי רגלים), לפי זה המדובר במשנה הוא בבהמה אחת, שמפטמים אותה ברפת מן האבוס, והיא מפונקת ולא תאכל את מאכלה הרגיל אם איזו פסולת מעורבת בו, ע"כ גורפין בשבת את האבוס, כדי להוציא משם את הפסולת. ואם יש תבן הרבה באבוס, ויתכן שהבהמה תפיל חלק ממנו על רצפת הרפת ואח"כ תלכלך את התבן בצואתה, מסלקין את התבן המיותר לצדדין (= לצדדי האבוס), אבל אין גורפין אותו כליל מן האבוס. בזה מסתבר היטב השנוי בסגנון: גורפין מלפני... ומסלקין מפני, שמלפני = מלפני (מלפני השור הפטם) ומפני פירושו בגלל, מפאת וכו'.

אבל הביטוי רעי סובל גם פירוש אחד, על דוגמת המקור התנכ"י (מ"א ה, ג): „ועשרים בקר רעי" והמובן הוא שור מרעה, היוצא לרעות בשדה ואינם מפטמים אותו ברפת, ובגלל זאת אינו מפונק ואוכל את הכל, ממילא אין צורך לפנות בגללו את כל הפסולת מן האבוס ומספיק אם מסלקין לצדדי האבוס, וכדברי הירושלמי (שבת פרק תולין, הלכה ד: „מפני מה שהפטם מותר, הרעי אוכל") דהיינו שמה שהפטם משאיר, הרעי אוכל ואינו קץ במאכלו כל כך. ועיין במפרשי הירושלמי.

לפי הפירוש השני הזה, נתקשה בסגנון של מלפני — מפני.

והנה הגאון ר' מגשה מאיליא⁴⁰ השמיע באוני תלמידיו⁴¹ את הפירוש

(43) כבהערה הקודמת.

(44) עיין באגרות סופרים, בחלק על הכתב סופר, עמוד 41, בהקשר להגאון ר' עזריאל הילדעסהיימער.

(45) שם במקום.

(46) בפירוש המשניות במקום.

(47) במקום. ועיין בן יהודה, במלוגו, ח"ג: רעי.

(48) עיין בבית תלמוד, ח"ג, משנת תרמ"ג, עמוד 19, במקרת ספרים, דוגמה ז', יש הסבר ע"ז.

(49) על הגאון הזה עיין בהתקופה, ב, עמודים 251—288.

(50) עיין באלפי מגשה, ח"ב, וילנא תרסה, בעמוד האחרון (70): „חכמים הזהרו בדבריהם".

השני, שהמשנה מדברת בשתי בהמות, והמלה רעי = שור מרעה. ברור שזה פירוש נועז, נגד דברי רש"י, הרמב"ם והרע"ב!

והמהר"ץ חיות, בהגהותיו למס' שבת, העיר בזה"ל: נ"ב דברי רש"י, דפי' שלא ידרסנו ברעי, קשה להולמו, ובפרט כי דברי הירושלמי כאן — שנאמר שם מה שהפסם מותר" הרעי אוכל — אינו מובן כלל. ושמעתי ענין אחד אמיתי בשם גדול אחד", דהנה מצינו בקרא (מ"א ה, ג): ועשרים בקר רעי, ופירש"י מן האחו, עיי"ש. אם כן יש לנו שני מיני שוורים, מין שמפסמים אותו בבית ונקרא שור פטם, ומין השני אשר רועה באחו, ונקרא שור רעי. ואמרה המשנה דגורפין מלפני הפסם, היינו לפני השוורים אשר מפסמים אותם, דלפניהם צריכים להכין הכל באבוס. ומסלקין לצדדין מפני הרעי, היינו לפני שור רעי סגי בסילוק צדדין. ומפרש בירושלמי הטעם, דמה שהפסם מותר" הרעי אוכל, דשור הרעי מספיק עצמו במועט, לאכול המשורר מן המאכל אשר הכינו לפני הפסם, וזה אמת", עכ"ל המהר"ץ.

הגאון ר' יוסף שאול, בהגהותיו למשניות, דפוס ווילנא", התרעם על הפירוש הזה בזה"ל: "יש מתחכמין רוצים לומר, כי המשנה איירי בשתי בהמות, והבל פצה פיהם", ועוד דאם כן מלפני מיבעי ליה, עכ"ל.

הגאון השו"מ דחה, איפוא את הפירוש הזה בשתי ידיים, וכנראה משתי סבות, בראשונה אמר שהבל יפצה פיהם, שאולי כוון בזה על שהעיוז לדבר נגד ענקי הרוח שלנו (=רש"י, הרמב"ם והרע"ב), ואח"כ הדגיש שגם סגנון המשנה תומך בפירוש המקובל, שהרי לפני הפסם כתוב מלפני ואילו לפני רעי, כתוב מפני, כדאמרן.

הפלא מה שהשתמש בכנוי מתחכמין! איזו התחכמות ישנה פה, ומדוע ברמיזא ירמי? ואין ספק שבכוונה מיוחדת אמר מה שאמר, וגם זה הלא דבר הוא!

כמו כן קשה להכריע בוודאות על מי אמר זאת? האם ראה באיזה ספר את פירושו של הגאון ר' מנשה מאיליא", או שמע עליו באחת השיחות? או אולי קרא את הפירוש הזה בפעם הראשונה בהגהות המהר"ץ, בש"ס שנדפס בוין?

במשניות שלפנינו נוסח ווילנא, חסרה ההערה הזאת של הגאון השו"מ. ויתכן שהמדפיסים בכוונה השמיטו אותו לכבודו של השו"מ, כי בעצם הפירוש הזה איננו חדש בכלל, וכבר הגאון רבנו חננאל אמרו, וביתר ביאור הוא בפירוש המאירי לשבת, שם: "ומסלקין לצדדין מפני הרעי, כלומר שאר

(51) בירושלמי הגירסא: "מותר", ללא יו"ד אחרי האות ח', אך המובן הוא ברור כנ"ל.

(52) כנראה שכונתו להגאון ר' מנשה מאיליא.

(53) עיין היטב בפני משה שם.

(54) לא ראיתי את הדפוס הראשון, אלא צטטתי את דברי הגאון שו"מ מהספר אלפי מנשה, כבהערה 50.

(55) לפי איוב לה טו.

(56) עיין בהסכמת הגאון ר' חיים עוזר מחילנא, באלפי מנשה שם, שכתב עליו: "נועז בכל תפוצות הגולה לגאון אדיר וחוקר לכל תכלית".

בהמות של רעי, של מרעה, שאין מדקדקים בהם כל כך ולא הורגלו באיסטנינות מסלקים...". הרי שאין זה פירושם של המתחכמים אלא מקור מקורו טהור! ועוד מלין בפיו. הלא הגאון ר' יעקב אורנשטיין, בעל הישועות יעקב, הסכים על אחד מספרי המהר"ץ⁵⁷, וההסכמה היא מעשירי בניסן תקצ"ט, "המבין ידיע מה להשיב", לפ"ק. ברור ששר המסכים בחר בכוונה את הגימטריה לפ"ק, כדי להדגיש את כשרונות המהר"ץ להגן על כבוד הרמב"ם. והבט וראה את התארים שהעניק לו: "החיים והשלום לכבוד ידידי כנפשי ה"ה הרב המאורה הגאון החריף ובקי המפורסם, חכם בכל חכמה ומדע כש"ת מו"ה צבי הירש חיות נ"י...". ואם דחו של השו"מ, הגאון האב"ד, העריץ את המהר"ץ עד כדי התארים הללו, מה ראה הגאון ר' יוסף שאול על ככה ומה הגיע אליו?

ומחוץ לכל זה הלא השו"מ הי' ידוע במתינותו גם כלפי המשכילים, שהציגו את ההשכלה באפן רשמי, ולדוגמא תשמש לנו העובדה, שבבטול-מודעה שלו⁵⁸ צרף הגאון שו"מ את מכתבו של מטיף הטמפל⁵⁹ בלבוב, הרב דר. שמעון שוואבאכער, אל המכתבים של הגאונים: הכתב סופר, הערוך לנר, בעל תפארת ישראל! היש מתינות וסובלנות יותר מזו? גם עם המטיף הרב ישכר בער לעזונשטיין⁶⁰, שמלא את מקומו של שוואבאכער, התנהג השו"מ בידדות⁶¹. ואם אנשי הטמפל זכו לזה, מדוע יגרע כחו של המהר"ץ? ואחד מכותבי הקורות תאר את הגאון ר' יוסף שאול ככה: "הוא הי' איש מתון ולא נתן אותותיו במלחמות החרדים עם המתקדמים, שלא פסקה". ואם אמנם שיתכן שהתאור הזה הוא מוגזם, אך בכל זאת הלא דבר! ועובדה היא שהרב ד"ר יוסף יצחק הכהן קאבאק⁶² בקר במכללת לבוב ובו בזמן למד מדי יום ביומו בישיבת השו"מ. ועיין גם לעיל בהערה 14.

⁵⁷ חת"ת 1174567

אמנם אמת שהגאון הזה התלונן מאד על בני דורו⁶³ שמעדיפים את הידיעה בלשונות זרות על הידיעה בתלמוד ובפוסקים, והם מכנים את עצמם בשם משכילי הדור וחושבים שיודעים איך לנהל את עניני הדור וכו', אך כל זה הוא גם ברוחו של המהר"ץ וכל אלו שאהדו את ההשכלה הטהורה, לעומת ההשכלה המדומה, כי אסור להחליף את הטפל בעיקר ולהיפך, ואין

57) עיין במשניות, הוצאת אלבעק, בהשלמות והוספות למסכת שבת, ובמ"מ הרבים שהוא ציין שם.

58) על מאמר תפארת למשה, להגנת הרמב"ם נגד מבקריו הגרמניים והאיטלקיים.

59) נגד המערערים על אפיית המצות על ידי מכונות, לבוב תרי"ט.

60) עיין ב"תולדות בית הכנסת של המתקדמים בלבוב", בלבן, 1937; מאמרו של צבי קרל, באנציקלופדיה של גלויות, לבוב (א) עמ' 434—450.

61) להרב הזה נמסר מירשם הלידות שבעיר זכו. הגרי"ש היה זקוק לרשיון ממנו בכדי שיוכל לסדר קידושין, אך בידי הרב הג"ל לא היה הכח לעכב אם הכל היה לפי החוק (בלבן, הג"ל, עמוד 123).

62) עיין במונוגרפיה של הרב ברומבערג, עמוד ג'ו עליו.

63) צבי קרל, ערים ואמהות בישראל, ח"א, לבוב, עמוד 335.

64) הוא מחבר הישורון, בעברית ובגרמנית.

65) בדברי שאול על התורה, עמוד מב טור ד.

בדבריו כל משטמה כלפי המדע הטהור, שהוא מעין רקחות וטבחות להבנת התורה⁶⁶, וא"כ חזרה קושייתנו לדוכתה!

אולי אפשר להסביר את תגובתו החריפה של הגרי"ש נאטאנואן להגהות המהר"ץ באספקלריית המאורעות, שהתרחשו אז בגליציה בכלל ובלבוב הבירה בפרט⁶⁷. מששים ויש שנות חזיון עלי אדמות⁶⁸, בלה השו"מ את החמשים השנים האחרונות בלבוב. ידע, איפוא, את העיר ואת נתיבותיה על תילן. כחתן במשפחת הגאב"ד⁶⁹, בא במגע ישיר עם סלתה ושמנה של הקהלה החרדית שבלבוב. על אף התמדתו הבלתי רגילה⁷⁰, הי' לבו ער ועיניו פקוחות לכל מה שהתהווה מסביבו⁷¹.

עם בואו לבובה, כהן שם דידו הגאון בעל ישועות יעקב, שהטביע את חותמו על כל ההוי היהודי שבועיר, במלחמת-מגן-ותנופה שלו נגד מפיצי ההשכלה בגליציה⁷². לבוב האדוקית נאבקה עם מתקיפיה, במלחמתה על עצם קיומה. פראג⁷³ וגם וויען⁷⁴ נכנעו לאט לאט ללחץ המתחדשים⁷⁵. אך לבוב של הטורי זהב⁷⁶, החכם צבי⁷⁷ והישועות יעקב, נשארה בחזית כפולה כלפי פנים וכלפי חוץ, מבלי לסגת אחורנית. את כל זה ראה הגאון הצעיר ולבו התכוון מכאב, כי הבין את אחרית דבר מראשיתו, שבאם שלא תבוא תגובה מידית מטעם גדולי הדור שבכל המדינה⁷⁸, סכנה גדולה תרחף על ראשי עם קדש. אחרי פטירת הגאב"ד, הישועות יעקב⁷⁹, הורע המצב. המשכילים התריעו בצחצחון אחרי נצחון. אמנם ידעו גם הם, שבמישרין לא יכבשו את המצודה החרדית, ע"כ התנכלו ובאו בעקיפין. בעזרת הממשלה — בבחינת: ואויבינו פלילים — הוכנסו בשנת תר"ב משכילים מפורסמים⁸⁰ לוועד הקהלה, ומאז הוכרז השנוי הגדול. תחת מסוה של יסוד בית-יתומים, חדר החנוך המודרני

66 ועיין באנשי שם, באבער, אות רל"ו, איך השו"מ שבח את ההוצאות המדעיות של באבער.

67 עיין בספרי על המהר"ץ, בפרק על רבנות המהר"ץ, בהערות 113—128.

68 כבמונוגרפיה של הרב ברומבערג, עמוד כח.

69 הוא נשא את שרה אדיל, בת ר' יצחק אהרן איטינגא, שהיה גיסו של הגאון הישועות יעקב.

70 עיין בתולדות סופרים, לונזון תשכ"ג, בחלק קן סופר, מכתב מ"ח, מה שכתב אליו הגאון ר' חיים סופר: "הגם שנודע בכל העולם כי כל ימיו ורגעיו מקודשים לתורה ולעבודה, בכל זאת עת לעשות לה', למי יורה דעה ולמי יבין שמועה, מה בעצם להוציא לאור ספרים, אם ח"ו הכלל ישראל ינזור אחור מד'..."

71 כבהערה 65.

72 עיין דור תכס, ברנפולד, ורשה 1914, פרק ב', עמודים 13—23.

73 עיין בספרי הנ"ל, בפרק הראשון, בהערה 30.

74 עיין די טראגעדיע דער אססימילאציע, מ. נרדוי, וויען 1920; גרונדזעטצע יידישער ערציעהונג, פרוידענסהאל, גירנבערג 1918.

75 עיין במבואו של וואכשטיין, להעבר. פובליציסטיק אין וויען.

76 עיין בכלילת יופי, מהרח"ן דעמביצער, א—גז והלאה.

77 ע' ב"צ כ"ץ, רבנות-חסידות-השכלה, ת"א תשס"ו.

78 עיין בתולדות סופרים, הנ"ל, במכתב מ"ח.

79 עיין באנציקלופדיה של גלויות, כבהערה 60.

80 אצל ברומבערג שם.

לעיר לבוב האדוקית". לא עברה שנה ובית-ספר מודרני נפתח". בראש המוסד עמד אברהם כהן (ששמש לפני כן כרבה של קהלת המתקדמים, בעיר הוהנעמס, במדינת אוסטריה⁸¹). שנתמנה אח"כ ג"כ למטיף בטמפל, שהוקם כשנתיים אחר הרעש של הקמת בית-הספר המודרני, דהיינו בשנת תר"ץ⁸². בו בזמן שהמטיף החדש התגלה והתחיל להטיל את כסאו בין גדולי לבוב, הרבנות החרדית טרם מצאה את גואלה, וכסא הרבנות הראשית נשאר ריק ללא רב, שיתאים לתנאים הקשים הללו. ללבוב המפוארה יש כבר מטיף וגם טמפל, אך לא אב"ד חרדי. וכאשר בשנת תר"ו חגגו בטמפל את חגיגת הבת-מצוה הראשונה בגליציה, פקעה סבלנות האדוקים, כי הרגישו שהריפורמה צועדת בצעדים ענקיים לקראת טמיעה גמורה. בדחילו ורחימו חזקו שומרי התאמות ונוטרי המורשה את משמרת בני ישראל והחליטו שלא לתת לשום סטייה, ואף לקלה שבקלות, לקנות שביתה שם.

ההטפה היתה אז המכשיר המסוכן ביותר. על ידה מצא המטיף את דרכו אל העם במישרין. ככה הוגנבו התקונים אל ידי הקהלה, עד שגם קהלה כמו לבוב כמעט שהתמוטטה. ואם איזה רב גאוני הצטיין גם בענפי ההשכלה, ובמיוחד אם דבריו נתפרסמו בעתוני וידחוני הנאורים — אפילו אם רוב דבריו היו מזוקקים שבעתיים — היה צפוי לבקרת חריפה. הסבה היתה פשוטה: הלא הרבנים, שגם בהשכלה יד ושם להם, רצו להוכיח שההשכלה הטחורה והצרופה, לא רק שאינה מזיקה, אלא שהיא גם כן נחוצה להבנת קדשי האומה ומכמניה. בגלל זאת השתדלו להראות את כחם במדע הטהור, בבלשנות, בהיסטוריה ובחכמת ישראל בדרך כלל. כאמור, הכוונה היתה טהורה וזכה, כי רצו להפגין על המזיגה האפשרית שבין הדת והמדע, על דוגמת קדמונינו הגדולים: רס"ג, הרמב"ם, הרלב"ג, האברבנאל ואחרים.

אך ליירות כל מלאכת מחשבת זאת העלו את ההשכלה בעקיפין בעיני הקהל הרחב, כי הדור לא הית מוכן לאבחנה הדקה מן הדקה שכזאת. הברק החיצוני הכריע אצל ההמונים ויפיו של יפת חדר ללבותם עוד לפני שאהלי שם נפתחו.

כל רב שידע להשתמש ב"חברי חז"ל" — והמשכילים של התקופה ההיא היו מתמידים וחרוצים — ולתבלם היטב בקישוט החיצוניות, מבלי לפגוע במישרין ובגלוי בתורה הכתובה והמסורה, היתה ידו על העליונה. וכמה מן השומעים ידעו להבחין עד היכן הדברים הגיעו? היו צריכים להיות מומחים כדי להבין שבבאור הנחמד, שרק עכשו שמעו מפי הרב הבקי בכל, יכול להיות צפון וטמון הצעד הראשון לחתירה תחת היסודות של היהדות. וכמה מיחדי סגולה כאלו נמצאים בין הקהל הרחב שבכל עיר ועיר? ורק

(81) עיין במכתבי החת"ס לקיסר פרנץ באוסטריה (אללג. צייט. ד. י. 1847, עמ' 570—572).

(82) גלבר, באנציקלופדיה של גלויות, הנ"ל, עמוד 236.

(83) אחרי השואה הובילו רגלי לעיר הוהנעמס, עוד נמצאים שם כמה בתים שהשתייכו ליהודים, זכינו גם להעמיד שם ישיבה לזמן קצר (1945—1948), מי יודע מה געשה שם כעת?

(84) בדו"ח של גלבר שם, באריכות.

א. ר. מלאכי

ברונקס ג. י.

פתח תקוה בשנות המשבר

(המשך מחוברת תשרי שנת תש"ל)

ג.

חשיבות היסטורית לידיעת הקצרה שהבאנו מ"שערי ציון" על מקנה נחלת פתח תקוה, אולי לא עשתה בשעת פרסומה רושם על הקורא, אולם

העין החדה של גדולי האומה יכלה להבחין בין האור המאיר ובין הברק המסנוור!

ממילא כאשר נציגי הקהלה בחרו ברבנים חדשים מצאו את עצמם בחזית קשה עם חזקת הקהל, שרובו היה מהמוני העם. ברור שההמונים היו מוכנים לתת את משפט הבכורה לרבנים המתאימים לכל הדרישות, מכיון שהאיש מן השוק לא ראה ולא חי' יכול לראות שום סכנה בידיעותיו של הרב המלומד בתורה ובחכמה. וככה העיקר והטפל נתחלפו.

אך הסכנה היתה עוד גדולה מזה. בפנות בית המדרש ישבו בחורי חמד שהקדישו את ימיהם ולילותיהם לתורה ולתעודה, על טהרת ישראל סבא. ופתאום יפקחו את עיניהם ויראו שהם ככלי אין חפץ בו, כי רק הרבנים שהצטיינו גם בחילוניות הם הם ראשי המהמרים בכל מקום, בכל קהלה וקהלה, ומדוע איפוא לא יעזבו גם הם את ספסלי בית המדרש לזמן מסוים וילכו וירכשו לעצמם את הנחוצ לזריזות הזמן, הלא כל זה אינו מוזיק, ופוק חזי מה עמא דבר!

כזה היה המצב. את זאת ראו גדולי הדור. יתכן מאד שהגדולים האמיתיים ידעו והעריכו גם כן את החכמות ולא נפגעו מההנהגה שלהן, אך גם כן ידעו שאצל רוב הנאורים החכמות הללו הן רק קרש-קפיצה לעולם אחר, ולא כל הרוצה לרכוש אותן יבוא ויטלן, כי טרם אפשר דרא.

הדרך שאחדים מגדולי הדור בחרו בה, היתה: להלחם בכל האמצעים, על ימין ועל שמאל. כוונתם היתה בהחלט טהורה חכה, ולפי גדל הסכנה מדדו את דרכי התגובה. יתכן, איפוא, שבכגון זה היתה גם תגובת מרן הגאון בעל שואל ומשיב, בימים האלו. אולי פחד, ששמו של הגאון הצעיר שהצטיין בכל — לפי גילו הצעיר — עלול להשפיע בכיוון הפוך על אצילי בני הישיבה בפרט ועל דעת הקהל בכלל. ומכיון שכל נפשו ולבו היו נתונים להתמדה בלימודים ולחזקת התורה, על כן התקיף את המהר"ץ דוקא בשדה התורה, כדי להוקיעו לפני לומדי התורה, שלא יתלהבו ממנו ושלא יחישו ללכת בצעדיו, שרק נועדים למעטים מן המעטים, ורק אחרי ששמע המהר"ץ נתפרסם בעולם יותר ויותר, שנה גם הגאון הזה את יחסו אליו.

בקצור: שיטת הגאון בעל שואל ומשיב היתה בסימן המלחמה של הדור ההוא, כוונתו היתה להצלת האומה, כמו שגם שיטת רבי צבי הירש חיות היתה בסימן המלחמה של הדור ההוא, גם כוונתו היתה להצלת האומה, אלא כל אחד בדרכו הוא.

ואם שאלת הרבנות הלבובית שגם המהר"ץ היה בין המועמדים, גרמה לכל זה? הארכתני במקום אחר בספרי הנ"ל.